

Едуард СЕМЕШИН,

магістр історії, незалежний дослідник,
Ромни, Україна

Eduard SEMESHYN,

Master of History, Independent Researcher,
Romny, Ukraine

e-mail: edvardhannover@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

Особливий облік колишніх білогвардійців та діяльність мережі інформаторів на Сумщині (1920–1930-х років)

У статті здійснено комплексний аналіз особливого обліку колишніх білогвардійців і діяльності мережі інформаторів на Сумщині в 1920–1930-х роках. Досліджено механізми функціонування радянської репресивної системи на місцевому рівні, а також соціальні, політичні й економічні наслідки цих процесів для регіону. Особливу увагу приділено взаємодії колишніх білогвардійців з радянськими органами безпеки, їхній участі у боротьбі проти так званих «ворогів народу». Виявлені, систематизовані та ретельно проаналізовані персонально-біографічні матеріали, що характеризують запис на особливий облік колишніх білогвардійців, а також їхнє становище в умовах радянської влади. Розкрито роль агентури під час масових репресій 1937–1938 років, коли органи НКВС активно залучали інформаторів і підставних осіб для організації та фальсифікації справ щодо так званих «повстанських контрреволюційних організацій».

Ключові слова: Сумщина, архівно-кримінальна справа, сталінські репресії, Біла армія, особливий облік, інформатори.

Special Accounting of Former White Guards and the Activities of an Informant Network in the Sumy Region (1920s-1930s)

The article provides a comprehensive analysis of the special registration of former White Guards and the activities of the network of informants in the Sumy region during the 1920s and 1930s. It examines the mechanisms of the functioning of the Soviet repressive system at the local level, as well as the social, political, and economic consequences of these processes for the region. Special attention is given to the interaction between former White Guards and Soviet security authorities, their participation in the fight against the so-called “enemies of the people”, and the identification of the mechanisms that allowed the repressive authorities to effectively control the local population. The impact of these processes on the local political situation, social structure, and the general condition of the region is also considered. As a result of scientific research, personal-biographical materials have been identified, systematized, and carefully analyzed, which describe the registration of former White Guards and their situation under Soviet rule. The discovered documents help to understand how the Soviet authorities used such individuals in the fight against internal enemies, as well as how this process affected the everyday lives of local residents. The role of the informants during the mass repressions of 1937–1938 is revealed, when the NKVD actively involved informers and undercover agents to organize and fabricate cases against the so-called “insurrectionary counterrevolutionary organizations”. The mechanisms by which informants were used to create fictitious anti-Soviet groups that never existed in reality but became the basis for the persecution, arrest, and execution of many innocent people are explored. Special attention is given to the methods used by the NKVD to manipulate testimonies and documents, often resorting to torture and psychological pressure on suspects to obtain confessions that had no basis in reality. The ways in which agents were used to identify “enemies of the people”, sometimes even encouraging “criminal activity” in individuals who had no criminal intentions, are analysed.

Keywords: Sumy region, archival and criminal case, Stalinist repressions, White Army, special records, informants.

1920–1930-ті роки є значущими для розуміння процесів формування та функціонування радянської системи, зокрема репресивних структур й органів безпеки. Сумщина стала важливим об'єктом діяльності як для білогвардійських сил, так і для більшовицьких органів влади. Колишні білогвардійці перебували на особливому обліку й під пильним наглядом каральних органів. У цей час активно створювалася мережа інформаторів, через яку радянська влада здобувала розвіддані та виявляла підозрюваних у контрреволюційній діяльності. В умовах розширення повноважень каральні органи почали активно залучати як інформаторів колишніх білогвардійців, маючи на них компрометуючі матеріали. Вивчення цієї теми є важливим для глибшого розуміння механізмів функціонування радянської репресивної системи, а також для розгляду соціальних і політичних наслідків таких процесів на місцевому рівні.

Одними з перших дослідників діяльності мережі інформаторів в УСРР / УРСР були безпосередні очевидці тих подій. Серед них — Дмитро Соловей¹, Кость Штепа та Фрідріх Гоутерманс². У сучасній історіографії до вивчення цієї теми зверталися такі дослідники, як Роман Подкур, Віктор Ченцов³, Світлана Ляковська⁴, Сергій Білоконь⁵, Володимир Скрипчук⁶. Серед праць, які дещо пов'язані із Сумщиною, варто відзначити наукову розвідку Олександра Боня⁷, присвячену постаті Бориса Антоненка-Давидовича в контексті діяльності

каральних радянських органів. У дослідженні Зої Сніжок на тему репресій проти діячів товариства «Просвіта» в м. Батурин Чернігівської області частково висвітлено діяльність інформаторів на прикладі конкретної справи, серед фігурантів якої були уродженці та жителі м. Конотоп Сумської області⁸. У працях Геннадія Івануценка⁹ та Олександра Сотника¹⁰, присвячених сталінським репресіям на Сумщині, розглянуто окремі факти щодо діяльності мережі інформаторів у регіоні. Загалом же слід зазначити, що це питання в межах сучасної території Сумщини залишається майже недослідженим.

Метою статті є комплексний аналіз особливого обліку колишніх білогвардійців, взаємодії колишніх учасників білого руху з органами безпеки та їхня діяльність як інформаторів ДПУ / НКВС на Сумщині.

Формування особливого обліку учасників антирадянських формувань розпочалося у 1919–1920 рр. Білогвардійці, які потрапили в полон, проходили процедуру фільтрації у найближчих місцевих відділах надзвичайної комісії. Осіб, придатних для подальшої комунікації, передавали до військових комісаріатів. Так, Костянтин Кухаренко у своїй автобіографії зазначає, що 18 серпня 1919 р., перебуваючи у м. Лебедин, був мобілізований до армії Денікіна. Служив у ній до лютого 1920 р., коли разом із групою солдат перейшов на бік 21-ї стрілецької радянської дивізії, де, за його словами, брав участь в «остаточній ліквідації Денікіна». У серпні 1920 р. був призваний до 40-ї Богучарської стрілецької дивізії, «де й брав участь проти Врангеля, після ліквідації Врангеля брав участь проти банд Махно». Згодом служив помічником 4 штаба дивізії військ ВЧК, дислокованої в м. Бахмут Донецької губернії. У вересні 1921 р. був переведений до Харкова на посаду начальника оперативного відділу штабу військ ВЧК, яку обіймав до демобілізації у квітні 1922 р. З лютого 1923 р. працював молодшим інспектором соціального виховання у Сумському відділі народної освіти (ВНО)¹¹. У серпні 1933 р. був затверджений завідувачем школи № 3 у м. Суми¹². У квітні 1938 р. заарештований як

¹ Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 288 с.

² Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії. Харків: Фоліо, 2000. 176 с.

³ Подкур Р., Ченцов В. Документи органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: историко-ведческий анализ / НАН Украины. Институт истории Украины. Тернополь, 2010. 372 с.

⁴ Ляковська С.П. Специфіка використання конфіденційного співробітництва радянськими каральними органами в Україні (1918–1934). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2020. Вип. 28–29. С. 82–98.

⁵ Білоконь С. Секоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2012. Вип. 17. С. 40–48.

⁶ Скрипчук В.П. ЧК–ДПУ Харківщини у придушенні повстанського руху в перші роки НЕПу (1921–1923). *Науковий збірник Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія: Історична пам'ять*. 2016. Вип. 34–35. С. 42–51.

⁷ Боня О.І. Борис Антоненко-Давидович у фокусі уваги радянських каральних органів у 1920 роках. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2024. Вип. 38. С. 7–18. <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-14-38-7-18>.

⁸ Сніжок З. Батуринська «Просвіта» у світлі архівно-слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 209–214.

⁹ Івануценко Г.М. ОУН–УПА на Сумщині. Т. 2. 2009. 232 с.

¹⁰ Сотник О.М. Геноцид української нації. Суми: Видавництво «Мак-Ден», 2008. 100 с.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 12. Спр. 4065. Арк. 3зв.

¹² Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 389.

учасник антирадянської організації та засуджений до розстрілу¹³.

Іншою була доля Тихона Овчинникова, який у 1919 р. прибув до м. Охтирка, де невдовзі був мобілізований до 3-го Дроздовського полку Білої армії. Згодом разом із білогвардійськими частинами відступав у напрямку Ростова, Краснодару й Новоросійська. Коли основна частина білогвардійців евакуювалася за кордон пароплавом, Т. Овчинников, хворий на тиф, залишився і потрапив у полон. Військовий комісар Новоросійська направив його до Харкова, звідки він повернувся до Охтирки. У вересні 1920 р. Т. Овчинникова заарештувала губернська надзвичайна комісія. Він був відправлений до концтабору під Харковом, де перебував до травня 1921 р. Звільнений за амністією, оголошеною у березні того ж року на V Всеукраїнському з'їзді Рад¹⁴.

Юрій Самброс зазначає в мемуарах: «В СРСР для всіх колишніх офіцерів, хто не лише служив у «білих», але й тільки перебував на території, зайнятій білими, здається, з 1924 року, заведено так званий «особый учет». Він полягав у тому, що нас, офіцерів, викликали до органів політрозшуку, заводили на кожного особливу картку-анкету й видавали особливе «вовче» посвідчення з фотокарткою, в якому було вказано, що без дозволу органу політрозшуку ти нікуди виїхати не маєш права»¹⁵. Як зазначає дослідниця Ольга Рябенко, ще навесні 1923 р. виші отримали наказ від ДПУ, згідно з яким усі, хто служив в Білій армії або перебував на території, окупованій білими, повинні були подавати заяви до губвідділів ДПУ на ім'я голови особливої комісії з розгляду клопотань — із проханням дозволити їм залишитися на навчання. Тим, хто цього не зробив, загрожувало відрахування¹⁶. Слід зазначити, що саме в цей час відбулося розширення повноважень каральних органів. Наказом Реввійськради та ДПУ СРСР від 15 квітня 1923 р. на війська ДПУ й міліцію повністю поклали відповідальність за боротьбу з «бандитизмом». 9 травня 1924 р. ЦК РКП(б) та Президія ЦВК СРСР за пропозицією Ф. Дзержинського підпорядкували органам ДПУ міліцію та карний розшук¹⁷.

11 лютого 1925 р. була ухвалена постанова ЦВК та РНК СРСР «Про списання з особливого обліку деяких категорій колишніх білих

офіцерів та військових урядовців». Вона не стосувалася всіх колишніх білогвардійців, а лише двох конкретних категорій: тих, хто на час видання постанови перебував на службі в армії або на флоті («нагороджені орденами Червоного або Трудового знаку — як на службі в Червоній армії і Червоному флоті»), і тих, хто перебував у запасі¹⁸. Ю. Самброс зазначає, що «в 1927 році, з нагоди 10-річного ювілею радянської влади, оголошено урядом амністію: особливий облік номінально було скасовано. Фактично ж становище морально-правної виключеності для всіх цих осіб лишалося без змін»¹⁹. Йдеться про постанову Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р., що проголошувала амністію для широких категорій засуджених, за винятком активних учасників антирадянських політичних партій, злісних розтратників і хабарників. Особи, засуджені до 1 січня 1923 р. за вироками судів або адміністративних органів за «контрреволюційну» діяльність у роки громадянської війни, підлягали звільненню. Тим, кого засудили органи ОДПУ СРСР після цієї дати, терміни ув'язнення скорочувалися: на третину — за політичні злочини й на чверть — за державні злочини та збройний розбій. У постанові також було задекларовано подальше зняття з особливого обліку всіх колишніх офіцерів і військових чиновників білогвардійських армій²⁰.

З іншого боку, на законодавчому рівні продовжувалося обмеження прав колишніх білогвардійців. Так, у 1927 р. вийшла «Інструкція про перевибори до Рад», згідно з якою масово позбавлялися виборчих прав усі колишні «білі» та інші офіцери²¹. Поява інструкції була зумовлена як зовнішньополітичними, так і внутрішніми чинниками, зокрема незадовільними результатами виборів до сільських рад у 1926 р. й активною антикомуністичною агітацією з боку заможних селян (куркулів) і колишніх білогвардійців. Показовим є приклад Віктора Зінголя, який після повернення з еміграції був призначений завідувачем російською школи в м. Глухів. У 1925 р. під час окружного з'їзду вчителів він очолив антирадянську групу педагогів, які під час виборчої кампанії здійснювали активну пропаганду проти комуністів і кандидатів, висунутих комуністичною

¹⁸ Автушенко І., Стоян Т. Репресії проти військово-службовців в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 46.

¹⁹ Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 198.

²⁰ Василенко В. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівно-кримінальні справи свідчать... *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2012. Вип. 2. С. 62.

²¹ Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національна академія наук України, Ін-тут історії України. Київ, 2009. С. 88.

фракцією. Врешті-решт В. Зінголя позбавили виборчих прав як колишнього білогвардійця, а 25 квітня 1929 р. заарештували за проведення антирадянської агітації²². Т. Овчинникова в 1927 р. позбавили виборчих прав за службу в лавах білих, хоча наступного року його поновили у правах²³. Григорій Андрієнко, вчитель із м. Глухів, був позбавлений виборчих прав у 1929 р. як білий реємігрант²⁴.

7 червня 1927 р. відбулися дві події, що суттєво вплинули на внутрішню політику СРСР. У Варшаві вбили радянського дипломата Петра Войкова, а білогвардійська група на чолі з В. Ларіоновим, що незаконно перетнула радянський кордон, здійснила теракт у Ленінграді. Після цього вони успішно повернулися до Фінляндії, звідки під тиском радянської влади були вислані до Франції. У 1931 р. в Парижі опубліковано спогади В. Ларіонова про ці події²⁵. Наслідком теракту стали репресії проти колишніх білогвардійців у СРСР. Уже наступного дня після вбивства П. Войкова й теракту в Ленінграді Й. Сталін надіслав телеграму з пропозицією «дати ОДПУ директиву про повальні обшуки та арешти монархістів і всякого роду білогвардійців по всьому СРСР з метою їх повної ліквідації усіма заходами. Вбивство Войкова дає підставу для повного розгрому монархістських і білогвардійських осередків у всіх частинах СРСР усіма революційними заходами»²⁶. Упродовж наступних років у державних установах тривала «чистка» від колишніх білогвардійців та їхніх родичів. Так, наказом директора Сумського інституту соціального виховання (далі — СумІСВ) № 32 від 14 березня 1932 р. з вишу було відраховано студента 2 курсу техно-математичного відділу А. Бондаренка — як сина білого емігранта²⁷. Політична чистка в СРСР досягла свого апогею після вбивства С. Кірова в 1934 р. Попри те, що в історіографії ця подія зазвичай вважається початком масштабного знищення політичної опозиції, першою офіційною версією, поданою радянською пресою, була змова закордонних білогвардійських організацій. Газети переконували суспільство, що емігрантські білогвардійські структури вже протягом кількох років направляють своїх емісарів до Радянського Союзу з метою організації терористичних актів. Цю

версію було активно підтримано в офіційних джерелах, зокрема через публікацію виступу наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова на засіданні Ради Ліги Націй 8 грудня 1934 р. У своїй промові, вказуючи на загрозу з боку «емігрантських збройних банд», він сформулював концепцію так званого «міжнародного тероризму»²⁸. У газеті «Правда» було опубліковано низку матеріалів про розстріли за справами так званих «білогвардійців-терористів», зокрема в Києві²⁹.

Дискримінаційна політика радянської влади щодо колишніх білогвардійців створювала широкі можливості для їх вербування та розширення існуючої агентурної мережі. Сам процес вербування часто мав примусовий характер. Відомий історик Кость Штепа, який сам був репресований в 1938 р., зазначав: «...інші сексоти виконували свою роботу під впливом більшого чи меншого безпосереднього тиску на тій машині, під колеса якої вони потрапили. Це, звичайно, слабкі й безхарактерні люди чи такі, що мали підстави боятися НКВС. У своїй більшості вони були завербовані з величезного числа людей, що сподівалися, працюючи на НКВС, здобути прихильність цієї організації та відвернути небезпеку жереба “класового ворога”»³⁰. Дослідниця А. Шмалюх наводить приклад листа студента Миколи Пучкіна до наркома освіти А. Луначарського, написаного наприкінці 1928 р. У ньому він повідомляв, що співробітник ДПУ при РНК СРСР «з револьвером в руках» примусив його у 1925 р. підписати згоду на співпрацю як таємного агента, а потім почав вимагати доносів. Під час навчання в університеті через відмову збирати потрібну інформацію студентові постійно висували звинувачення у «небажанні працювати на користь радянської влади», погрожуючи засланням і розстрілом³¹. Ці погрози не були порожніми. У грудні 1925 р. Кременчуцький окружний відділ ДПУ УСРР заарештував і за вироком Особливої наради при колегії ОДПУ СРСР розстріляв кількох агентів-двійників³².

Вивчення архівних справ свідчить про те, що схожа ситуація склалася й на Сумщині. Секретар Сумського педагогічного технікуму Михайло

²² ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 904. Арк. 17, 23–25.

²³ Там само. Спр. 221. Арк. 17, 17зв., 18.

²⁴ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 3. Спр. 486. Арк. 60.

²⁵ Ларионов В.А. Боевая вылазка в СССР. Записки организатора взрыва Ленинградского Центрального парт-клуба (июнь 1927). Париж, 1931. 58 с.

²⁶ Лубянка. Сталин и ВЧК—ГПУ—ОГПУ—НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936 / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва: МФД, 2003. С. 133.

²⁷ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 28.

²⁸ Выступление тов. Литвинова. *Правда*. 1934. 10 декабря.

²⁹ Приговоры Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР в гор. Киеве по делам о террористах-белогвардейцах. *Правда*. 1934. 18 декабря.

³⁰ Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії... С. 130.

³¹ Шмалюх А.А. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920-х — 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Умань, 2020. С. 93.

³² Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... С. 63.

Тетерін, колишній учасник армії УНР, після повернення з Польщі у 1922 р. був узятий на особливий облік Київським ДПУ. Після переїзду до міста Суми в 1925 р. його поставили на облік вже місцевого відділу ДПУ, де він, згідно з матеріалами справи, нібито добровільно погодився співпрацювати як секретний агент. Однак, як зазначалося в кримінальній справі М. Тетеріна, той систематично надавав свідчення лише про дрібні, мало-значущі факти — переважно щодо членів партії, — і водночас вів «антирадянську діяльність» у навчальному закладі. Зокрема, переконував студентів у необхідності створення Української автокефальної церкви, пропонував збирати кошти на її підтримку й закликав відвідувати церкву. 22 січня 1930 р. його було заарештовано, а 8 лютого того ж року засуджено до розстрілу постановою трійки ДПУ³³ (рис. 1). Олексій Шаблінський, який проходив у тій самій справі, спочатку був звільнений з-під варти. Проте 4 березня 1938 р. його знову заарештували за звинуваченням у участі в антирадянській організації і засудили до розстрілу³⁴.

Рис. 1. М. Тетерін. Фотографія з кримінальної справи (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 771)

У низці випадків в архівно-кримінальних справах вдалося виявити свідчення репресованих про їхню співпрацю з каральними органами. Так, Ілля Евенбах, який на час арешту, 25 липня 1938 р., працював вчителем математики та фізики школи № 4 в м. Ромни, був звинувачений, серед іншого, у тому, що як секретний співробітник органів НКВС дезінформував каральні органи³⁵. Петро Русаков, заарештований в серпні 1937 р. і засуджений до розстрілу, у 1927 та 1934 роках двічі залучався до секретної роботи НКВС, однак відмовлявся від виконання завдань і фактично ухилявся від співпраці, що, ймовірно, і стало основною причиною його арешту³⁶. Учителю

школи с. Коровинці Недригайлівського району (нині Роменський район) Данило Калита, репресований у 1937 р., у 1934–1936 рр. працював інформатором Недригайлівського районного відділу НКВС під псевдонімом Школьників³⁷.

Омельян Ковальков народився 7 серпня 1880 р. в с. Печеніги (нині Чугуївський район Харківської області). У 1899 р. закінчив Вовчанську вчительську семінарію, а 1910 р. — Глухівський вчительський інститут. Навчався також на історико-філологічному факультеті Київського університету, але не закінчив його. У 1899–1907 рр. вчителював у селах Сумщини, 1910–1912 рр. — у вищій початковій школі та чоловічій гімназії м. Клинці Чернігівської губ. (нині Брянська область Росії), 1912–1914 рр. — у Кам'янець-Подільській вищій початковій школі та на педагогічних дворічних курсах при ній, 1915–1918 рр. — у Київській 5-й вищій початковій школі. Обіймав низку посад у сфері народної освіти на Сумщині: у 1919–1923 рр. був інструктором Сумського ВНО та завідувачем дитячого будинку № 3, учителем української мови у школі № 4 (з 1919), викладачем агрошколи (1920–1922), школи № 3 (з 1920 р.) та єврейської школи. Працюючи інструктором Сумського ВНО, виїжджав до Полтави, де тимчасово працював у культурно-просвітньому відділі спілки споживчих товариств. З 1 грудня 1924 р. працював викладачем української мови та літератури в підготовчій групі Сумських педагогічних курсів, а з січня 1925 р. обіймав посади секретаря комітету та завідувача бібліотеки цих курсів. Після реорганізації курсів залишився працювати у створеному на їхній базі педагогічному технікумі, звідки був звільнений 1 жовтня 1925 р.³⁸ Ю. Самброс залишив спогади про О. Ковалькова у своїх мемуарах, назвавши його «педагогом типу “щирих українців”, жвавим, хоч і літнім чоловіком, з довгими козацькими вусами, з компанійським і веселим характером. У подальших роках він, здається, після арешту і в'язниці пошився у таємні штатні донощики ДПУ (ходили такі уперті чутки) й накоїв невинним людям брехливими доносами багато лиха»³⁹. 3 березня 1938 р. О. Ковальков, який працював викладачем училища красних старшин, був заарештований як учасник сфальсифікованої каральними органами «контрреволюційної організації» і 15 квітня того ж року засуджений до розстрілу⁴⁰. У книзі «Реабілітовані історією» наводиться коротка біографія Віктора Ковалькова, народженого 1905 р. у с. Нижня Сироватка на Сумщині. На час арешту, 29 січня

³³ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 771. Арк. 46.

³⁴ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1... Суми, 2005. С. 247.

³⁵ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 816. Арк. 149.

³⁶ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 4. Спр. 247. Арк. 98.

³⁷ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 173, 173зв.

³⁸ Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 118–120, 122–124.

³⁹ Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 175.

⁴⁰ Реабілітовані історією. Харківська обл. Кн. 3, ч. 2. Київ, Харків: Оригінал, 2016. С. 260.

1933 р., він працював вчителем виробничо-політехнічної школи. За контрреволюційну діяльність був висланий на три роки в Архангельську область⁴¹. Таким чином, Ю. Самброс або не знав, або свідомо замовчав про арешт сина О. Ковалькова. В архівних фондах зберігається особова справа студента Сумського державного педагогічного інституту (далі — СумДПІ) В. Ковалькова⁴². Також в одній зі справ є заява студентки Наталії Ковалькової від 17 серпня 1927 р. до дирекції Сумського педтехнікуму, у якій вона повідомляє, що народилася 1 листопада 1906 р., позапартійна, її батько — вчитель у м. Суми, завідувач школи № 9 (на Засульській площі), і просить допустити її до іспитів на право викладати в школі⁴³. Своєю чергою, в анкеті О. Ковалькова як адреса також вказана школа № 9, Засульська площа, що дає змогу з упевненістю стверджувати: згадана студентка — його донька⁴⁴.

Також Ю. Самброс розповідає про свого близького знайомого Григорія Сергієнка, який співпрацював з органами політичного розшуку⁴⁵. Він народився 24 січня 1898 р. у м. Охтирка. Освіту здобув в Охтирській гімназії, яку закінчив у 1917 р. Того ж року вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету, але припинив навчання у 1919 р. У жовтні 1918 р. був запрошений викладати в Охтирську гімназію та вище початкове училище, де читав курси української мови та математики. У 1920–1922 рр. обіймав посаду завідувача Охтирського міського ВНО. У 1923 р. за призначенням губерньського ВНО став окружним інспектором технічної освіти в м. Суми, де одночасно керував профшколою до травня 1930 р. Після цього його призначили заступником директора Сумського автодорожнього технікуму. У жовтні 1932 р. у зв'язку переведенням технікуму до Полтави Г. Сергієнка призначили на посаду заступника начальника школи ФЗУ з виробничого та теоретичного навчання при Сумському машинобудівному заводі ім. Фрунзе⁴⁶. У 1938 р. його заарештували за обвинуваченням у причетності до вигаданої каральними органами «повстанської організації», але потім звільнили з-під арешту. 17 березня 1945 р., перебуваючи в лавах Радянської армії, Г. Сергієнко був повторно репресований і засуджений на 20 років каторжних робіт⁴⁷.

Репресований вчитель Тихон Овчинников (м. Охтирка) у своєму листі від 19 березня 1939 р. писав, що 1925 р. уповноважений ДПУ Охтирського району примусив його стати інформатором й надавати свідчення про настрої серед вчительства. Він дав підписку й передавав каральним органам інформацію, яку чув особисто. У 1932 р. Т. Овчинников був заарештований місцевим ДПУ за звинуваченням в антирадянській агітації, однак через два місяці вийшов на волю. А вже у 1933 р., з невідомих йому причин, був звільнений зі школи, після чого виїхав на Донбас, а до Охтирки повернувся лише у 1936 р. У вересні 1937 р. його знову викликав начальник НКВС і зажадав відновити співпрацю як інформатора. Т. Овчинников погодився, продовжуючи передавати лише ту інформацію, яку чув особисто. Проте цього виявилось недостатньо. НКВС вимагав від нього більше, ніж той міг надати. 2 грудня того ж року його було заарештовано. Одним зі свідків у справі Т. Овчинникова був Віктор Андрієвський, який напередодні війни разом із дружиною виїхав до західних областей України⁴⁸, працював у Кременецькому педінституті. Спогади про нього залишив Максим Бойко: «Мої сумніви щодо Андрієвського не давали мені спокою; я був у добрих відносинах з полк[овником] Кобозевим і делікатно одного разу я його спровокував на розмову про цю особу. Він мені сказав стисло довірливо: “Виктор Петрович подлежит тернопольському управленню КГБ”»⁴⁹.

Показовою є історія Михайла Алімова — брата відомого радянського поета Сергія Алімова⁵⁰. Ю. Самброс згадував, що Михайло, навчаючись на юридичному факультеті, був мобілізований до армії під час Першої світової війни й отримав звання прапорщика. У спогадах Ю. Самброса йдеться: «...коли фронт німців 1918 р. почав наблизитися до Тростянця, я, щоб уникнути небезпеки можливих насильств і ексцесів, які могли чинитися над населенням як з боку більшовиків, що відступали, так і з боку німців, що наступали з гайдамаками, — на якийсь тиждень-півтора сховався разом із Мишком Алімовим в сусідньому селі Верхо-Люджа у початковій школі, де його мати була вчителькою»⁵¹. Згодом М. Алімова примусово мобілізували до армії Павла Болбочана. Він відступав разом з нею в складі кавалерії аж до Житомирщини. Там, за словами Самброса,

⁴¹ Реабілітовані історією. Харківська обл. Кн. 1, ч. 1. Київ, Харків: Оригінал, 2005. С. 570.

⁴² ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 319.

⁴³ Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 26–27.

⁴⁴ Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 123.

⁴⁵ Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 122–123.

⁴⁶ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 684. Арк. 2, 23в.

⁴⁷ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1... С. 232.

⁴⁸ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 34, 34зв., 35, 92зв.

⁴⁹ Бойко М. Волинь продовжує боротьбу. *Літопис Волині*. Канада: Т-во «Волинь». 1988. С. 116.

⁵⁰ Крижанівський В.М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 113.

⁵¹ Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 90.

відбулася трагедія: «...українці були розбиті, червоні їх наздоганяли й рубали [...] Мишко потрапив у полон, його роздягли, мали зарубати. Сліпий випадок зберіг йому життя: в ескадроні червоних не було писаря, й Мишко став писарем. Перехворів після застуди, поволі зник до нового середовища. Прослужив у Червоній армії років зо два. Але дуже мучився тим, що трохи змінив своє прізвище, назвавшись Олініном. Кілька років підряд потім ніяк не міг позбутися того псевдоніма, живучи під гнітом жаху щодня очікуваного розкриття прихованого ним справжнього прізвища, й лише якийсь щасливий випадок згодом допоміг таки йому нарешті знову зватися Алімовим. Пізніше він за моєю допомогою став учителем у Тростянці й висунувся тут як культурна, радянська, розвинена й талановита людина. Ще пізніше — працював інспектором народної освіти в Харкові, директором великої школи там таки, переїхав на якийсь час на таку ж роботу до Києва й, нарешті, років зо два працював у Глухові викладачем української літератури у педагогічному інституті. Глухів був його останнім вільним притулком на цій землі. В роки масового, поспільного радянського терору він був там заарештований і засланий на Далекий Схід, де й помер від тяжкої роботи, бо мав хворі суглоби»⁵². З архівно-кримінальної справи М. Алімова відомо, що в 1931 р. він був заарештований органами ДПУ й перебував під вартою два місяці. Імовірно, саме тоді він міг бути завербований як секретний співробітник ДПУ / НКВС. Ю. Самброс помилково стверджує, що М. Алімова було репресовано в Глухові. Насправді з 1 вересня 1936 р. він працював у Ніжинському педінституті. У характеристиці, складеній на нього, зазначалося, що дирекції стало відомо про його аморальну поведінку: організація пияцтва, бешкетування в ресторані, де він у нетверезому стані кричав, що нікого не боїться, бо в НКВС у нього всі знайомі. 3 жовтня 1937 р. М. Алімова заарештували. Він був засуджений до 10 років таборів і помер в ув'язненні у 1939 р.⁵³

Олексій Красиков був обвинувачений у тому, що, як секретний співробітник НКВС, зустрічався із «контрреволюційними людьми», яких попереджав про небезпеку, й критикував владу. Крім того, обвинувачуваному приписували співпрацю із білогвардійською контррозвідкою і видачу комуністів під час окупації Сумщини Білою армією⁵⁴. О. Красиков народився 20 травня 1881 р.⁵⁵ в с. Студенець Могильовської області

(Білорусь). Освіту здобув у вчительській семінарії та інституті. В обвинувальному вирокі зазначено, що до Сумського відділу НКВС надійшла інформація про участь О. Красикова, взводного командира у званні підпрапорщика, у придушенні робітничого повстання в Кронштадті у 1905 р. Під час допиту 4 серпня 1937 р. О. Красиков пояснив, що того року служив командиром 14-ї роти 4-го Кронштадтського артилерійського полку, яка перебувала на Північному фронті та участі у приборкуванні повстання не брала. Було задіяно лише 13-ту роту. У матеріалах додаткового розслідування стверджується, що О. Красиков не міг брати участі у приборкуванні робітничого виступу, оскільки до армії його мобілізували лише в 1915 р., після чого він служив у Кронштадтському фортечному артилерійському полку⁵⁶ (рис. 2).

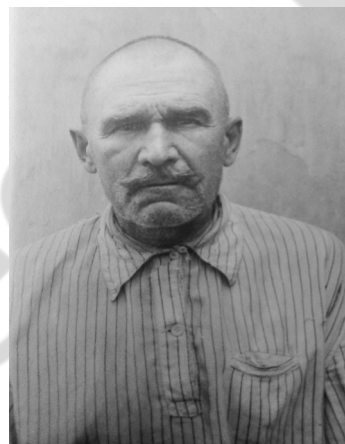

Рис. 2. О. Красиков. Фотографія з кримінальної справи (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969)

19 серпня 1915 р. був мобілізований із запасу за розпорядженням Сумського повітового військового начальника й направлений до 3-го піхотного запасного батальйону. 6 жовтня 1915 р. переведений до 2-го Кронштадтського кріпосного артилерійського полку. 24 лютого 1916 р. зарахований до 1-ї роти 3-ї Петергофської школи прапорщиків для проходження курсу підготовки. 14 травня 1916 р. наказом по Петроградському військовому округу отримав звання прапорщика. 19 травня 1916 р. відряджений у розпорядження командира запасного важкого гарматного артилерійського полку. 1 червня 1916 р. був призначений молодшим офіцером до 4-ї окремої позиційної батареї «В». 24 квітня 1917 р. батарея увійшла до складу 10-ї армії. 5 жовтня 1917 р. призначений завідувачем команди зв'язку в дивізіоні. Був одружений із селянкою Варварою Єгорівною. Мав сина Василя⁵⁷, народженого 1 травня 1913 р., і доньку Раїсу, народжену 20 жовтня 1915 р.,

⁵² Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 33–34.

⁵³ Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 4085. Арк. 7зв., 8.

⁵⁴ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 2, 28.

⁵⁵ Дата народження уточнена за довідкою від 1958 року, тоді як за анкетами 1937 р. він народився у 1884 р. — Авт.

⁵⁶ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 26, 27зв., 28, 56.

⁵⁷ В анкеті О. Красикова 1937 р. син не згадується і його доля невідома. — Авт.

доньку Ларису, 1927 р. н. Повернувшись 1918 р. з військової служби в чині поручика, О. Краси́ков влаштувався завідувачем школи в с. Улянівка (нині Сумський район Сумської області). Попри те, що в царській армії він служив у чині поручика, до денікінської армії був мобілізований як рядовий. За словами О. Краси́кова, всі мобілізовані офіцери проходили службу як солдати — командні посади обіймали лише кадрові офіцери. Згідно з анкетною, О. Краси́ков у 1918 р. прослужив 15 днів у Білій армії, однак у тому ж році був заарештований Надзвичайною комісією. В архівній довідці від 29 квітня 1958 р. зазначено, що в наказі по 41-му Суворовському пішому полку денікінської армії від 28 жовтня 1918 р. фігурує вахмістр нестрогої команди О. Краси́ков⁵⁸.

У своєму свідченні від 1 серпня 1937 р. О. Краси́ков визнав, що наприкінці 1918 або на початку 1919 р. він передав денікінцям трьох комуністів і одного безпартійного члена волвиконкому. Серед осіб, названих ним у заяві, були: Яків Стеценко — на той час голова волвиконкому (на момент свідчень проживав в Улянівці, безпартійний; був виключений із ВКП(б) у 1924 р. за шлюб із «куркулькою»), Дмитро Олійник — тоді член виконкому, останнім часом працював в Улянівській кооперації, Іван Бойко — завідувач земельним відділом волвиконкому, а також безпартійний Степан Горбуленко — член волвиконкому, який на час свідчень працював у колгоспі. Згодом Краси́кову стало відомо, що Бойка й Стеценка на той час не було в селі, а Олійнику й Горбуленку вдалося втекти від денікінців. Тобто нікого з них не заарештували. Водночас він заперечував свою причетність до розстрілу Якова Болдавського, стверджуючи, що того привезли білогвардійці з с. Миколаївка й розстріляли на площі, коли Краси́ков ще не служив у денікінській армії, а працював учителем. Під час перебування у Харківському 1-му лазареті, куди його було направлено як пораненого в бою з червоними, він подав заяву до сумської контррозвідки. Однак під час подальшого допиту Краси́ков уточнив, що помилково вказав місце — насправді заяву подав у м. Суми. Тоді він відступав разом із частинами денікінців зі села Степанівка до Сум, де пробув два дні, а потім разом зі своєю частиною вирушив у наступ. Перебуваючи в Сумах, за власною ініціативою написав заяву до контррозвідки, у якій вказав на Стеценка та низку інших осіб — комуністів і активних радянських працівників. Після подачі заяви один із офіцерів запитав його, звідки той знає мешканців Улянівки. Коли О. Краси́ков відповів, що тривалий час жив у цьому селі, офіцер запропонував йому співпрацювати з контррозвідкою — таємно повідомляти про всіх підозрілих осіб

і комуністів. Він погодився й підписав відповідне зобов'язання. Однак уже через два дні його частина вирушила в наступ на с. Головашівку, а згодом — на с. Вири. Слід зазначити, що на допиті 4 серпня 1937 р. О. Краси́ков стверджував, що був поранений в бою 30 серпня 1919 р., а на допиті 1 серпня того ж року заявив, що був евакуйований до Харківського 1-го лазарету в листопаді 1919 р. Після повернення до с. Улянівка О. Краси́ков вчителював до приходу більшовиків⁵⁹.

Свідок Яків Стеценко 7 серпня 1937 р. стверджував, що, коли у 1919 р. денікінці зайняли Улянівку, О. Краси́ков одягнув офіцерську форму й приєднався до денікінського загону. Рідний брат свідка, Іван Стеценко, на той час очолював волосний революційний комітет у селі, однак напередодні приходу білих виїхав. Оскільки Іван мешкав у будинку брата, до оселі незабаром прийшли солдати денікінської армії. Вони вимагали вказати місце перебування Івана, а коли не отримали відповіді — кілька разів били Якова ременями й прикладами гвинтівок, вибили шість зубів і забрали все майно, залишивши його з дружиною лише в спідній білизні. Хто саме видав його, він не знає, однак чув від селян, що О. Краси́ков їздив разом із білогвардійцями до інших сіл. Якову також було відомо, що денікінці неодноразово проводили обшуки в оселі Івана Олійника — брата Дмитра Олійника — й забрали частину їхнього майна⁶⁰.

Дмитро Олійник 8 серпня 1937 р. свідчив, що в день вступу денікінців до с. Улянівка був розстріляний начальник взводу самооборони при волвиконкомі Яків Болдавський. Якова Стеценка білі жорстоко побили й відібрали в нього все майно. Також обшукували його брата — Івана Олійника — і конфіскували частину його речей, а сестру Марію побили бато́гом. Свідок не мав точних відомостей про те, чи служив О. Краси́ков у білій контррозвідці, однак серед селян ширилися такі чутки. Крім того, він підозрював, що саме О. Краси́ков міг донести денікінцям на його брата⁶¹.

Свідок Степан Горбуленко розповів, що знав О. Краси́кова з 1919 р. Тоді О. Краси́ков був завідувачем школи в с. Улянівка, а згодом його, як представника командного складу, призвали до Червоної армії. С. Горбуленко також був мобілізований до Червоної армії і служив лис-товодієм у запасному кавалерійському полку, а О. Краси́ков перебував у піхотному запасному полку. Вони разом проживали у гуртожитку для командного складу. Перед приходом денікінців до Сум та Улянівки С. Горбуленко був у відпустці вдома, у селі. Коли білогвардійці зайняли Улянівку, працював у полі. За словами

⁵⁹ Там само. Арк. 24–263в.

⁶⁰ Там само. Арк. 173в.

⁶¹ Там само. Арк. 19, 193в.

⁵⁸ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 63в., 28, 34.

С. Горбуленка, під час окупації села О. Краси́ков був разом із денікінцями й видав їм колишніх працівників волосного ревкому. Про це йому розповів колишній волосний писар при денікінцях Гордій Долгозв'яз (помер у 1921 р.). За його словами, О. Краси́ков склав список активістів і працівників улянівського ревкому, який Долгозв'яз завіряв⁶².

Зі свідчень К. Кухаренка відомо, що О. Краси́ков працював завідувачем школи в с. Улянівка до 1926 р. Після цього, за сприяння інспектора ВНО Сергія Лук'янова — колишнього офіцера армії УНР, його було переведено на посаду завідувача школи № 10 у м. Суми. В анкеті О. Краси́кова зазначено, що у 1930 р. його заарештували органи ДПУ й протягом двох тижнів утримували під вартою без висунення обвинувачень⁶³. Постановою секретаріату Сумського МПК від 24 серпня 1933 р. його затвердили на посаді завідувача школи № 7⁶⁴. Згодом він працював у школі № 18, а з 1 вересня 1934 р. — за сумісництвом — учителем математики у школі № 6⁶⁵. Напередодні арешту, 29 липня 1937 р., О. Краси́ков давав свідчення проти Олександра Козацького, якого вже 31 липня було заарештовано і згодом засуджено до розстрілу⁶⁶. Самого О. Краси́кова заарештували 1 серпня 1937 р.⁶⁷, а 22 серпня, за три дні до розстрілу, він дав свідчення проти М. Лугачова, з яким перебував у одній камері⁶⁸.

Матеріали справи О. Краси́кова ґрунтувалися на свідченнях ще трьох осіб, двоє з яких — Костянтин Кухаренко та Микола Церковницький — імовірно були секретними співробітниками НКВС. Третій свідок, Борис Олексієнко, стверджував, що знав О. Краси́кова по спільній роботі в школі № 7; за його словами, їхні контакти тривали до 1933 р.⁶⁹ У постанові секретаріату Сумського МПК від 24 серпня 1933 р. йдеться про усунення Олексієнка з педагогічної роботи у школі № 1⁷⁰. Це дає змогу висунути припущення, що його звільнення могло бути наслідком доносу з боку О. Краси́кова, або ж сам Б. Олексієнко підозрював останнього в цьому, що могло стати підґрунтям для його свідчень проти О. Краси́кова.

С. Ляковська зазначає, що каральні органи в міжвоєнний період виявляли обережність щодо вербування членів партії до агентурної роботи. Так, у директиві Південного окружного транспортного відділу ОДПУ (квітень 1926 р.)

наголошувалося, що «до вербування партійців необхідно вдаватися лише у виняткових випадках і кількісно [...] вони не повинні складати понад 8–10 % усього агентурного апарату»⁷¹. Втім, у наступні роки члени партії активніше залучалися до агентурної роботи.

Так, у своїй автобіографії Олександр Головашов повідомляє, що народився у 1904 р. в селі Рясне Краснопільського району Харківської області (нині Сумська обл.). За його словами, «до 12 років я жив при батьках, після чого батько вимушений був віддати мене у найми до куркулів, так як він не в змозі був утримувати велику сім'ю, яка складалася в той час із 8 чоловік, тому що він жив тоді дуже бідно. Після революції батько мій бідняк працював 14 років сторожом при сільраді по 1934 рік, в цьому році він умер»⁷². Член КП(б)У з 1929 р. Головашов проходив як свідок у сфальсифікованій каральними органами справі «контрреволюційної організації». З його анкети відомо, що в 1928–1933 рр. він служив у каральних органах. У записі про категорію військового обліку зазначено, що О. Головашов «затаєник и/о и ВО НКВД». 20 лютого 1938 р. він свідчив у справі вчителя Івана Тобілевича, характеризуючи обвинуваченого виключно з негативного боку⁷³. В автобіографії О. Головашов також зазначає, що в 1928 р. був призваний до Червоної армії та направлений до 130-го стрілецького Богунського полку 44-ї дивізії (м. Житомир), а згодом — відряджений командуванням на навчання до Київської школи командирів імені С. Каменева. Після її закінчення у червні 1930 року був направлений до Мінська для подальшої служби в органах ОДПУ. Звільнений зі служби за станом здоров'я. Після демобілізації вступив до Інституту механізації сільського господарства в м. Таганрог, однак у 1934 р. змушений був припинити навчання через смерть батька. Після цього працював учителем у школі с. Пушкарне Краснопільського району. З 1 вересня 1937 р. був відряджений на навчання до Харківського учительського інституту іноземних мов. Після завершення навчання призначений на посаду третього секретаря райкому КП(б)У в Хотінському районі. У 1939 р. звернувся до дирекції СумДПП з проханням зарахувати його на заочне відділення історичного факультету⁷⁴.

З роботою в каральних органах було пов'язано декілька студентів. Так, Микола Пліс народився 21 листопада 1913 р. у с. Красне Сумського району в сім'ї селянина-бідняка (з 1929 р. член колгоспу «Ленінець-ударник») (рис. 3).

⁶² ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 21, 21зв.

⁶³ Там само. Арк. 10, 10зв., 11, 23зв.

⁶⁴ Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 389.

⁶⁵ Там само. Спр. 969. Арк. 4.

⁶⁶ Там само. Спр. 794. Арк. 11.

⁶⁷ Там само. Спр. 969. Арк. 1.

⁶⁸ Там само. Спр. 890. Арк. 34.

⁶⁹ Там само. Спр. 969. Арк. 8, 8зв., 9.

⁷⁰ Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 390.

⁷¹ Ляковська С.П. Специфіка використання конфіденційного співробітництва... С. 89.

⁷² ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 1452. Арк. 2.

⁷³ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 13, 13зв.

⁷⁴ Там само. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 1452. Арк. 1–3.

Рис. 3. М. Плис. Фотографія з особової справи
(Архів СумДПУ ім. А.С. Макаренка)

Після закінчення школи М. Плис працював у радгоспі Краснопільського району. 3 серпня 1931 р. відряджений на громадську роботу в с. Низи. На початку 1932 р. комітет комсомолу направив його на двомісячні курси пропагандистів. Після їх завершення М. Плис був призначений на посаду технічного секретаря Низівського об'єднаного робітничого комітету, а також виконував обов'язки пропагандиста у складі комсомольського комітету. У жовтні 1932 р. його відрядили на громадську роботу з організації хлібозаготівлі в с. Краснопілля. 16 грудня 1932 р. М. Плиса обрали головою робітничого комітету Шпилівського радгоспу й секретарем місцевої комсомольської організації. На цих посадах він працював до 15 січня 1935 р. Після цього Краснопільський райком ЛКСМУ відрядив його на навчання до радянської партійної школи в м. Суми, яку він закінчив у вересні 1935 р. У жовтні того ж року був призваний до армії. У 1937 р. звільнений у довгострокову відпустку, а з серпня 1937 р. по січень 1939 р. працював діловодом у НКВС, поєднуючи роботу з навчанням на вечірньому Робітфаку СумДПП. У 1939/40 н. р. став студентом історичного факультету цього ж інституту. У вересні 1938 р. прийнятий в кандидати КП(б)У⁷⁵. 24 жовтня 1940 р. переведений на заочний відділ у зв'язку із родинними обставинами: хвора дружина, яка потребувала тривалого лікування⁷⁶. Працював інструктором ЛКСМУ. 23 червня 1941 р. був мобілізований в армію, у грудні 1941 — травні 1942 р. командував ротою, а з жовтня 1942 р. по березень 1944 р.

⁷⁵ Архів СумДПУ ім. А.С. Макаренка. Личное дело студента Николая Филипповича Плиса. Арк. 1, 4, 43в., 6, 25, 253в.

⁷⁶ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 203.

був командиром стрілецького батальйону, потім до листопада 1944 р. — командир офіцерської роти, після цього працював до липня 1945 р. викладачем тактики на курсах молодших лейтенантів 42-ї армії 2-го Прибалтійського фронту, з липня 1945 р. до січня 1947 р. — командир батальйону 19 Двінського полку 332-ї змішаної дивізії. Після демобілізації працював інструктором Оргвідділу РК КП(б)У. Знову вступив на історичний факультет СумДПП⁷⁷.

Після чистки каральних органів у 1939 р. кількох студентів СумДПП мобілізували на службу до НКВС, серед них: Микола Шимко (3 курс природничого факультету; наказ по інституту від 5 травня 1939 р.), Анатолій Маринич й Олександр Сисенко (3 курс фізмату, наказ по інституту від 21 травня 1939 р.)⁷⁸, Т. Лунік (4 курс природничого факультету; 10 жовтня 1939 р.)⁷⁹ і Юлія Дорошенко (з історичного факультету; 4 жовтня 1940 р.), яка протягом багатьох років обіймала посаду завідувачки спецчастини інституту⁸⁰.

Значна кількість студентів служила в каральних органах під час Другої світової війни або була мобілізована до них у повоєнні роки. Так, студент історичного факультету С. Скуратовський 12 листопада 1948 р. вибув з інституту у зв'язку з переходом на роботу в органи МДБ⁸¹.

Павло Дунічевський народився 19 листопада 1888 р. в с. Кияниця Сумського району. Згідно з матеріалами його архівно-кримінальної справи, у минулому він був учасником Білої армії. У 1920–1925 рр. працював інструктором в Райспоживспілці, у 1925–1930 рр. — бухгалтером у Книгоспілці. У 1930 р. переїхав до м. Тростянець, де обійняв посаду бухгалтера. На момент арешту, 8 вересня 1937 р., працював бухгалтером Сумського машинобудівного технікуму. Його дружина Дора (1894 р. н.) — вихователька в дитячому будинку на вулиці Дзержинського. Донька Тамара, 19 р., також працювала в дитячому будинку, але на вулиці Леніна. Молодша донька Ірина, 10 р., навчалася у школі. Трійка при управлінні НКВС по Харківській області 27 листопада 1937 р. засудила Дунічевського до розстрілу⁸².

Зі свідчень П. Дунічевського відомо, що двоє його братів — Олександр та Іван — були офіцерами старої армії, служили у Білій армії та в 1919 р. емігрували за кордон. Олександр спочатку перебував у Польщі, а згодом, за словами матері обвинуваченого, виїхав до Сербії, де працював учителем. Переписувався він лише з матір'ю, тоді як сам Павло

⁷⁷ Архів СумДПУ ім. А.С. Макаренка. Личное дело Н.Ф. Плиса. Арк. 31.

⁷⁸ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 248. Арк. 1343в., 1383в.

⁷⁹ Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 753в.

⁸⁰ Там само. Спр. 253. Арк. 252.

⁸¹ Там само. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 963в., 97.

⁸² Там само. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 32, 38, 383в.

листів від нього не отримував. Інший брат, Іван, перебував у Франції, але про його долю він нічого не знав. Останній лист від нього мати отримала ще у 1923 р. Також, за словами обвинуваченого, перший чоловік його дружини, на прізвище Крюгер, помер у 1920 р. Батьки Крюгера, що були купцями з м. Суми, того ж року емігрували до Німеччини. Дружина П. Дунічевського до 1935 р. підтримувала листування з сестрою свого першого чоловіка, яка проживала в Німеччині. Щодо власного минулого, П. Дунічевський зазначав, що у старій армії служив бухгалтером при загоні Земської спілки, а також був вільновизначеним у батареї 13-ї армії. До Червоної армії його призвали у 1919 р., однак через поганий зір він не проходив служби. Того ж року був мобілізований до Білої армії, у складі якої відступав до Криму. У Сімферополі потрапив до армії генерала Слащова, а згодом — до армії Врангеля. У лавах Білої армії служив до липня 1920 р.⁸³

Один із братів П. Дунічевського — Олександр — став доволі відомою постаттю в еміграції. Його біографія висвітлена в дослідженні Р. Ковалю та В. Моренця. Як зазначають автори, О. Дунічевський народився 13 березня 1891 р. у с. Писарівка Сумського повіту Харківської губ. (нині Сумський район Сумської обл.). Після закінчення Олександрівської гімназії в Сумах (1910) вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. У 1911 р. перевівся на географічну секцію природничого відділення. Після завершення навчання у 1916 р. був мобілізований до царської армії, згодом воював у складі 2-ї Волинської дивізії Армії УНР. У 1918–1919 рр. працював лектором із природознавства, географії, фізики та хімії в Українській гімназії м. Котельва. Після поразки визвольних змагань був інтернований до табору в м. Каліш. Із 1921 р. очолював культурно-освітній відділ штабу 2-ї Волинської дивізії. Того ж року заснував при дивізії гімназію ім. Тараса Шевченка, де обіймав посаду директора зонай-менше до 1924 року⁸⁴.

Ще один брат — Михайло Дунічевський — народився 19 серпня 1897 р. в м. Суми. Закінчив Білопільську чоловічу гімназію та Харківський університет. Служив у Червоній армії. 25 жовтня 1924 р. інспектура Наросвіти повідомила Тернівський райвиконком про те, що «до Аннінської школи на посаду Зав. школою призначається тов. Дунічевський, якого рахувати з дня фактичного вступу до роботи». У наказі від 25 жовтня 1924 р. вказується, що «в змїну розпорядження про звільнення тов. Дунічевського

з посади Зав. школою рахувати: т. Дунічевського на посаді Зав. школою Аннінською з винесенням суворої догани за самовільну і довготривалу відлучку із школи». В архівних фондах також зберігається заява завідувача Ганівської школи Тернівського району Сумської області М. Дунічевського до Сумської окружної інспектури Наросвіти від 4 жовтня 1926 р. У ній він писав: «У вересні місяці б/р я подавав заяву з проханням перевести мене до м. Суми, де вказував причину (матеріальне становище), але Окрінспектура не звернула уваги на моє проханням, а залишила мене на тому ж місці. Тому, що це мене не задовольняє з матеріального боку, то прохаю Окрінспектуру зняти мене з посади завідуючого школою та призначити на моє місце нового завідуючого школою»⁸⁵.

У 1929 р. брати Павло й Михайло, а також їхній батько проживали в м. Суми, у Радянському провулку, 7, у будинку громадянина Ісідора Куксенко. У 1930 р. М. Дунічевський виїхав до с. Кургани Лебединського району, де протягом трьох-чотирьох місяців працював рахівником у колгоспі. Відомо, що за час роботи він «без відома правління кілька разів відлучався невідомо куди». З лютого 1931 р. М. Дунічевський спочатку працював у Лебединському Райколгоспілці, а згодом до серпня того ж року — у МТС. Звільнився з роботи за власним бажанням через вибуття на курси свиноводів до Москви. Згідно з архівною довідкою, у 1930 р. М. Дунічевський був засуджений за ст. 99 КК УССР до 2 років позбавлення волі. Після відбуття покарання працював у м. Лебедін помічником бухгалтера машино-тракторної станції. Закінчив бухгалтерські курси у Москві. Його дружина — Олександра Попова, 1912 р. н., у червні 1931 р. також переїхала до Лебедин⁸⁶.

Більшість матеріалів архівно-кримінальної справи П. Дунічевського становлять довідки про розшук самого обвинуваченого та його брата Михайла, родичів «агента польсько-петлюрівської розвідки» О. Дунічевського. Підставою для відкриття справи стали свідчення емігранта Миколи Єфим'єва, заарештованого під час масової операції, проведеної полтавським сектором. У своїх показах він повідомив, що у 1922 р. був залучений до «Літературного гуртка», який насправді готував агентів для перекидання в СРСР. Єфим'єв також назвав кількох осіб, пов'язаних із розвідкою Чеботарьова в таборі інтернованих вояків Армії УНР у м. Каліш, серед яких був й О. Дунічевський. Перед Сумським сектором ДПУ було поставлено завдання встановити місцезнаходження його родичів⁸⁷. Основна частина документів у справі датована 1931–1932 рр., хоча сам П. Дунічевський

⁸³ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 40.

⁸⁴ Коваль Р., Моренець В. «Подебрадський полк» Армії УНР. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», 2015. С. 215–216.

⁸⁵ ДАСО. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 4–5, 9, 20.

⁸⁶ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 10, 12, 14, 15.

⁸⁷ Там само. Арк. 1, 23.

був репресований пізніше — у 1937 р. Відомо, що на початку 1920-х років колишній начальник контррозвідки Дієвої армії УНР полковник Микола Чеботарьов дійсно намагався відновити за кордоном діяльність розвідувальних і контррозвідувальних структур уряду УНР в еміграції та шукав осіб, здатних долучитися до створення нової спецслужби⁸⁸. Архівно-кримінальна справа П. Дунічевського є яскравим прикладом репресій, спрямованих проти родичів українських патріотів, які залишилися на території України, окупованої більшовицькою Москвою.

П. Дунічевський був обвинувачений в «контрреволюційній агітації». Єдиним «доказом» були свідчення двох осіб. Першим із них був Микола Церковницький — виходець із родини служителя релігійного культу, який у 1931 р. вже був заарештований органами ДПУ і перебував під арештом протягом п'яти місяців⁸⁹. Зі свідчень М. Церковницького від 19 листопада 1937 р. випливає, що після повернення з Криму П. Дунічевський «активно проводив боротьбу» проти заходів радянської влади, збирав навколо себе «соціально чужий елемент» з метою організованої протидії режиму, поширював провокаційні чутки, стверджуючи, що радянська влада веде війну проти власного народу. У розмовах на політичні теми, за словами свідка, П. Дунічевський часто вихваляв монархічний лад, а в 1936 р. — «ворогів народу» Каменева та Зінов'єва. Він також висловлював обурення з приводу того, що Й. Сталін знищує найменші прояви опозиції. Другим свідком виступив Микола Макаренко, 1898 р. н., уродженець м. Суми. У 1920 та 1933 рр. він перебував під слідством. У 1917 р. був червоним партизаном, але згодом служив рядовим у військах Денікіна й Врангеля. На час дачі свідчень — 11 листопада 1937 р. — працював на Сумському горілчаному заводі. Ймовірно, обидва свідки були завербовані каральними органами. Сам П. Дунічевський категорично заперечував будь-яку антирадянську діяльність⁹⁰.

Каральні органи використовували широку мережу сексотів не лише для виявленні ворожих настроїв серед населення, а й для створення фіктивних провокативних організацій з метою виявлення та знищення опозиційних елементів. Як зазначає Д. Соловей, «підготовлюючи ось такі фіктивні повстання, [...] підбурювачі ДПУ–НКВС знаходили в Україні багато незадоволених людей, які вороже відносились до окупаційної

московсько-більшовицької системи і влади, затулювали їх в свої “повстанські організації” та таким чином давали “законні” підстави ДПУ–НКВС своєчасно заарештовувати підозрілі чи небезпечні для них елементи та нещадно винищувати їх, під постійним страхом тримаючи окуповану людиність»⁹¹. На початку 1938 р. по всій території радянської України розпочалися масові арешти у справах так званих «контрреволюційних повстанських організацій». Про фальсифікацію цих справ свідчили й працівники каральних органів у другій половині 1950-х років. Так, Іван Дояренко, який у 1937–1938 рр. обіймав посаду начальника районного відділу НКВС Згурівського району Полтавської області, під час дачі свідчень 13 червня 1957 р. зазначав, що каральні органи не мали жодних матеріалів, які б підтверджували існування контрреволюційної повстанської організації у 1930-х роках. За його словами, на початку 1938 р. управління НКВС по Полтавській області вимагало від Згурівського району «списки всіх підоблікових елементів з коротким описом компроматів на них». У цих списках фігурували колишні офіцери, розкуркулені та особи, заарештовані у справі «СВУ» в 1930–1931 рр. Згодом до Згурівського райвідділу НКВС надійшов список осіб, які підлягали репресіям, з визначенням терміном арештів⁹².

У березні-квітні 1938 р. Сумська міжрайонна оперативно-слідча група УДБ УНКВС по Харківській області «викрила» так звану «контрреволюційну військово-повстанську організацію», яка охоплювала Сумський район і прилеглі до нього місцевості: Хотінь, Улянівку, Штепівку, Миропілля, Лебедин та інші населені пункти. Згідно з матеріалами слідства, ініціатором створення цієї організації виступив військовий комісар Сумського району М. Шамонов, а після його від'їзду керівництво перебрав на себе військовий комісар П. Мотов⁹³. Поштовхом до фальсифікації справи став лист Івана Квітчастого до Й. Сталіна від 12 червня 1937 р. З тексту документа випливає, що це вже не перше його звернення до вождя: за 14 місяців до цього він надсилав скаргу, в якій повідомляв про безпрецедентне цькування з боку міськради ТСОАВІАХІМу, очолюваної Капустіним. У переслідуваннях брали участь секретар партосередку Бур'янець та його прибічники. За словами І. Квітчатого, протягом 9 місяців 1935–36 рр. його звільнили з семи посад. У зв'язку з цим він подав численні скарги: 2 — голові міськради, 2 — секретарю міського партійного комітету, 3 — військовому комісару, 2 — командуванню 68-го стрілецького полку, 9 — міжрайонному прокурору. Загалом 18 звернень, жодне з яких не було розглянуте.

⁸⁸ Курс «Бойової розвідки» Івана Литвиненка. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/kurs-boiovoi-rozvidky-ivana-lytvynenka> (дата звернення: 27.03.2025).

⁸⁹ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 31; Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 117.

⁹⁰ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 29, 29зв., 32, 32зв., 40.

⁹¹ Соловей Д. Голгота України. Частина 1. С. 143.

⁹² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46067. Т. 2. Арк. 68, 69.

⁹³ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 244.

У своєму листі до Й. Сталіна І. Квітчастий зазначав, що, якщо йому не буде надано допомоги, він змушений буде вдаватися до терористичного акту — вбивства секретаря міського парткому, міжрайонного прокурора і Капустіна. Причиною переслідувань він вважав те, що в минулому був військовим чиновником у царській армії, хоча згодом перейшов на службу до Червоної армії. У листі І. Квітчастий також повідомляв, що поінформував про свої наміри начальника Сумського відділу НКВС Багрова⁹⁴.

І. Квітчастий народився 11 листопада 1895 р. в м. Охтирка. У 1916 р. закінчив військово-хімічну школу в м. Кам'янець-Подільський, а у 1917 р. — військово-метеорологічну школу в м. Ясси. Після цього служив в чині чиновника воєнного часу — метеоролог 9-ї діючої армії. У 1917–1922 рр. перебував у лавах ВКП(б), звідки вибув механічно. До революції був заарештований за підозрою у вбивстві жандарма й перебував під вартою 7 днів. У 1923 р. постав перед судом за обвинуваченням у хабарництві, але був виправданий. Згодом обіймав посаду начальника хімічної служби 68-го стрілецького полку. Був заарештований 25 жовтня 1937 р. Працюючи інструктором з протиповітряного та хімічного захисту (ППХО), І. Квітчастий займався систематичним випробовуванням сили вибуху саморобних вибухових пакетів, використовуючи для цього амонал, який придбав незаконним шляхом через військовослужбовців 68-го стрілецького полку. Частина вибухових речовин було виявлено під час обшуку в нього вдома, а також у квартирі Миколи Уманцева — брата його дружини. У листопаді того ж року були допитані: обвинувачений І. Квітчастий, його дружина Єфросинія та її брат. І. Квітчастий визнав свою провину. 18 квітня 1938 р. військовий трибунал Харківського військового округу провів закрите судове засідання у справі І. Квітчастого. Враховуючи, що, згідно з довідкою Сумського міського відділу НКВС від 17 квітня того ж року, обвинувачений був викритий у ще одному злочині, суд ухвалив рішення про проведення додаткового «розслідування»⁹⁵.

У квітні 1938 р. органи НКВС вчинили масові арешти. Більшість репресованих громадян визнала себе учасником повстанської організації, назвала інших її «членів», а також осіб, яких нібито завербували. У першому обвинувальному вирoku згадується 18 осіб⁹⁶. 21 квітня 1938 р. відбулося засідання трійки НКВС Харківської області, на якому 15 особам, зокрема й І. Квітчастому, ухвалили смертний вирок. Матеріали щодо трьох осіб були виділені в окремі провадження, оскільки вони не визнали своєї участі в організації. У 1939

р. ці справи були закриті, а самі підслідні звільнені з-під варті. Під час наступних засідань трійки — 24 квітня та 9 травня того ж року — до вищої міри покарання було засуджено ще 21 і 6 осіб відповідно⁹⁷.

Суттєву роль у подальшій фальсифікації справи відіграли свідчення Павла Ростовського від 5 квітня 1938 р. За його словами, після прибуття до м. Суми у 1932 р. на посаду районного військового керівника його давній друг Михайло Шамонов неодноразово зустрічався з ним на їхніх квартирах, де вони вели антирадянські розмови. Того ж року, користуючись службовим становищем, М. Шамонов нібито доручив скликати військових керівників навчальних закладів і начальників навчальних пунктів ОСО й порушив питання щодо посилення військової підготовки та створення бойової одиниці — формально для боротьби з бандитизмом. За словами Ростовського, саме під цим прикриттям начебто й почалося формування антирадянської організації. М. Шамонов особисто викликав до себе кожного учасника наради, обіцяючи поліпшити їхнє матеріальне становище через домовленості з керівництвом відповідних установ. У 1933 р., за сприяння М. Шамонова, П. Ростовського було переведено з СумДПП до міської ради ОСО на посаду начальника бойової підготовки. Йому доручили підвищити рівень військової підготовки командного й політичного складу запасу, а також вербувати нових членів до антирадянської організації. За час перебування М. Шамонова в Сумах (1932–1936) до контрреволюційної організації, за словами П. Ростовського, було нібито завербовано 28 осіб. Серед них — Іван Каніщев (про місце його роботи обвинувачений не знав), директор школи № 3 Костянтин Кухаренко; працівник планового відділу заводу «Сільелектро» Сергій Шумилевич; Іван Федорченко, який працював стрілецьким інструктором у хімічному технікумі, а також викладач військової підготовки СумДПП на прізвище Приймак⁹⁸. М. Шамонова заарештували 10 лютого 1938 р. в м. Сталіно (нині Донецьк). Під час допиту 28 вересня 1956 р. він заявив, що кілька разів зізнавався у винуватості, а згодом відмовлявся від своїх свідчень. Хоча у справі більше нікого не заарештовували разом із М. Шамоновим, після хвилі арештів у Сумах обвинуваченого кілька разів привозили до міста. Там проводили очні ставки з чотирма репресованими — Закордонецем, Капустіним, Ростовським і Мотовим. Під час однієї з таких ставок Закордонець розплакався, але все ж підтвердив, що М. Шамонов був учасником

⁹⁴ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 532. Арк. 123.

⁹⁵ Там само. Арк. 124, 129–134, 142.

⁹⁶ Там само. Спр. 530. Арк. 244.

⁹⁷ Там само. Спр. 533. Арк. 180–194.

⁹⁸ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 1–11; Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 71.

організації. Його причетність засвідчили також інші трое, хоча сам М. Шамунов усі звинувачення заперечував. Більшість репресованих, з якими зв'язували М. Шамунова, він знав ще з часів своєї роботи в Сумах у 1930–1936 рр.⁹⁹

П. Ростовський народився 13 січня 1891 р. в станції Каменська Азово-Чорноморського краю (нині м. Каменськ-Шахтинський Ростовської області Росії). В анкетах ідентифікував себе як українець. Служив у царській армії в чині капітана. Закінчив військове училище. У 1917–1927 рр. обіймав командні посади в Червоній армії¹⁰⁰. Наказом № 214 директора СумІСВ від 14 грудня 1931 р. з наступного дня «т. Шумилевича відкомандировано в розпорядженням Сумського Райвоенторга», а на його місце завідувачем військового кабінету було призначено «т. Ростовського». Згідно з наказом № 221 директора СумІСВ від 28 грудня 1931 р.: «у зв'язку із наказом НКО про зняття з учбового плану Інституту Соцвиху військового навчання військового керівника т. Ростовського П.Я. з 31/ХІІ вважати звільненим з посади військового керівника та викладовця військ[ових] дисциплін інституту. Призначити його з цього часу на посадах при робфаках»¹⁰¹. 20 червня 1934 р. Сумський районний військовий комісар М. Шамунов став до тимчасового виконання обов'язків начальника гарнізону. Комендантом міста він призначив помічника начальника обліково-мобілізаційної частини райвійськкомату Іванова. Управління начальника гарнізону та коменданта було організовано при районному військовому комісаріаті, розташованому за адресою вул. Лебединська, 34¹⁰². П. Ростовського було зараховано викладачем військових дисциплін СумДПІ наказом № 122 директора інституту від 15 вересня 1935 р., безпосередньо на роботі — з 1 вересня того ж року (за сумісництвом)¹⁰³.

На зборах партійного активу МПК (25–26 липня 1937 р.) один із доповідачів — Сидоренко — заявив, що деякі офіцери «вкупі з Ростовським і іншими проводили підривно роботу»¹⁰⁴. На час першого арешту, 27 жовтня 1937 р., П. Ростовський працював викладачем військової підготовки в Сумському хімічному технікумі. Його заарештували за статтею 54-10 КК УССР, однак 27 грудня того ж року справу закрили¹⁰⁵. Наказом № 1 тимчасово виконуючого обов'язки директора СумДПІ Ю. Буженка від 3 січня 1938 р. П. Ростовський був призначений, починаючи з 2 січня, на посаду

лаборанта військового кабінету інституту й завідувача військовим кабінетом з оплатою 205 крб. на місяць. Окрім цього, у наказі передбачалося «разом з виконанням цих обов'язків доручити тов. РОСТОВСЬКОМУ секційну роботу за окрему плату, згідно положення»¹⁰⁶.

Наказом № 35 директора СумДПІ від 17 березня 1938 р. П. Ростовський був звільнений, починаючи з 1 березня 1938 р., від обов'язків завідувача військового кабінету. Натомість його призначено на посаду лаборанта того ж кабінету зі ставкою 400 крб. Коли П. Ростовський перебував на цій посаді, 4 квітня 1938 р. його вдруге заарештували — цього разу за звинуваченням в участі в антирадянській «повстанській організації»¹⁰⁷. У зв'язку з цим дирекція інституту терміново створила комісію для перевірки військового майна навчального закладу¹⁰⁸. На той час у складі сім'ї Ростовського була дружина Марія Бужкевич і син Юрій, 15 років. Проживали вони в м. Суми, вул. Лебединська, 21. 20 років потому М. Бужкевич 25 лютого 1957 р. звернулася із заявою щодо реабілітації чоловіка, у якій повідомляла, що її син загинув на фронті й вона отримувала за нього пенсію в розмірі 300 крб., якої не вистачало для життя¹⁰⁹.

Сергій Шумилевич народився 11 вересня 1898 р. в м. Суми. Його батько працював секретарем в окружному суді. У 1917 р. навчався в Київській школі прапорщиків і під час Тимчасового уряду, за його словами, «брав участь в розгромі революційних дружин в Києві». Після Жовтневого перевороту переїхав до Сум і добровільно служив прапорщиком у військах Петлюри, а в 1918–1919 рр. у чині підпоручика — у денікінській армії. Згодом емігрував до Польщі, перебував у таборі в місті Краків, де був сформований загін із політичних емігрантів для боротьби з більшовиками. У 1920 р. заарештований підрозділом 12-ї армії та засуджений на один рік. Після відбуття покарання був направлений до військової школи в м. Харків. Після закінчення навчання з 1922 р. служив інспектором Харківської міської міліції. У 1929 р. його звільнили зі служби через участь у військових формуваннях, що боролися проти радянської влади. Після цього жив у Сумах. У 1931–1935 рр. працював у ТСОАВІАХІМ на посадах командира взводу та начальника навчального пункту¹¹⁰. Станом на квітень 1932 р. також працював в Сумському учкомбінаті¹¹¹. Наказом № 197 по СумІСВ від 7 вересня 1932 р.

⁹⁹ Там само. Спр. 460. Арк. 104–106.

¹⁰⁰ Там само. Спр. 530. Арк. 1.

¹⁰¹ Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 6, 10.

¹⁰² Наказ № 13 по гарнізону м. Суми. *Більшовицька зброя*. 1934. № 142. 23 червня.

¹⁰³ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 40зв.

¹⁰⁴ Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 52.

¹⁰⁵ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1... С. 228.

¹⁰⁶ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 1.

¹⁰⁷ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 1.

¹⁰⁸ Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 60, 85.

¹⁰⁹ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 7, 91; Спр. 534. Арк. 91.

¹¹⁰ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 51, 133–141.

¹¹¹ Придбали квитки й викликають. *Плуг і Молот*. 1932. № 48. 6 квітня.

С. Шумилевича призначили військовим керівником робітфаку й викладачем військових дисциплін як на робітфаці, так і в інституті¹¹². У січні 1933 р. газета «Плуг і Молот» повідомляла про проведення командирського навчання в системі ТСОАВІАХІМ для командного та командно-політичного складу. Проте деякі слухачі пропустили заняття та загалом ставилися до навчання несерйозно. Як наслідок, військовий комісар оштрафував командира запасу К. Верієнка й працівника пожежної команди заводу ім. Фрунзе, його ж наказом А. Шумилевичу (СумІСВ) було оголошено сувору догану¹¹³. Наказом № 385 директора СумДПП від 26 вересня 1933 р. на посаду викладача військових дисциплін та секретаря військових справ було зараховано «тов. Примака Дмитра Андрійовича, командира взводу перемішаного складу по соц. походженню із селян-бідняків»¹¹⁴.

Наказом № 17 від 22 січня 1934 р. для перевірки роботи військового кабінету та стану військової підготовки в інституті було призначено спеціальну комісію у складі Малінковича (голова), Примака та Василенка. За підсумками її роботи директор СумДПП видав наказ № 24 від 31 січня 1934 р. з таким формулюванням: «Воєнрука і Зав. військовим кабінетом т. Шумилевича С.А. за підригну роботу у військовій справі інституту, а саме: наявність у військовому кабінеті тарілок і закуски й пляшок з-під горілки та портвейну, графіт тощо (підстава: акт комісії від 23/I-34 р.), перетворення військового кабінету на місце п'янок (в кабінеті брудно, безлад), грубе поводження зі студентами — з посади звільнити з 31/I-34 р.»¹¹⁵. На час арешту, 27 березня 1938 р., С. Шумилевич працював економістом на заводі «Сільелектро». У свідченнях від 31 березня того ж року він назвав відомих йому учасників та завербованих осіб, серед яких був і його брат Михайло¹¹⁶. У матеріалах перевірки партійних документів суду й прокуратури згадується Михайло Шумилевич, 1891 р. н., член партії з 1 березня 1919 р. Після демобілізації з царської армії у лютому 1918 р. протягом 1918–1919 рр. працював слідчим у Сумській ЧК¹¹⁷. Відомостей про його арешт не виявлено.

На думку автора, серед осіб, репресованих у 1938 р. як учасників вигаданої «повстанської організації», могли бути інформаторами каральних органів. У низці випадків прямих доказів не виявлено, однак ці особи мали ознаки, типові для потенційних агентів: служба в Білій армії

(К. Кухаренко), походження з «класово ворожого» середовища (М. Церковницький), арешти в 1930–1931 роках (період масової агентурної вербовки), участь у розслідуваннях як свідків. Варто зазначити, що у кінці 1938 р. новий начальник Сумського міськвідділу НКВС С. Михайлов звинуватив свого попередника О. Кудринського у знищенні багатьох агентів та інформаторів¹¹⁸.

К. Кухаренка було заарештовано у цій справі 8 квітня 1938 р. Уже під час першого зафіксованого допиту 14 квітня він визнав себе учасником організації та назвав інших осіб, які входили до її складу та яких, за його словами, він особисто завербував¹¹⁹. Того ж дня, 8 квітня 1938 р., як учасника цієї ж спілки було заарештовано й згаданого раніше Степана Капустіна. Вже через три дні після арешту він зізнався у причетності до організації та назвав інших її членів, відомих йому¹²⁰. Проте в березні 1939 р., а також під час подальших допитів, відмовився від попередніх свідчень і заявив, що в ході слідства до нього застосовували «фізичні методи впливу»¹²¹. Василь Євтухов, заарештований у цій справі 16 квітня 1938 р., у свідченнях від 25 квітня 1940 р. розповідав таке: «16 квітня 1938 року я потрапив на допит до слідчого Максименка, до кабінету зайшов Кудринський, запитав, чи я вже “розколовся”. Максименко відповів негативно. Кудринський забрав мене до себе. Під час допиту Кудринський почав бити мене лінійкою по колінах [...] 25 квітня 1938 р. мене викликали на допит до слідчого Крис'єва. Крис'єв саджав мене на краєчок стільця. Я не давав свідчень про приналежність до повстанської організації, оскільки в ній не перебував. Крис'єв ногою вибив з-під мене стілець, я впав на підлогу; крім того бив рукою по обличчю. У момент обідньої перерви місце слідчого займав міліціонер Шевченко, який ще гірше брався за побиття. У руках його була Біблія, яку він змушував цілувати, а потім бив нею по голові так, що терпіти доводилося дуже важко, бо ця Біблія була дуже важка. Зважаючи на такі методи слідства, бажаючи припинити знущання [...] я змушений був обмовити себе і ні в чому невинних людей»¹²².

Не всі репресовані визнавали себе винними під фізичним впливом. Так, інженер СумДПП О. Гурін, заарештований 8 квітня 1938 р., на допиті 15 квітня того ж року визнав себе винним. Він стверджував, що осінню 1937 р. завербував в організацію «Штрайхера Давида

¹¹² ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 56.

¹¹³ Сухомлін. Командир запасу! — Удосконалюй своє військове звання, вивчай військову техніку! *Плуг і Молот*. 1933. № 18. 28 січня.

¹¹⁴ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 263в.

¹¹⁵ Там само. Арк. 58, 60.

¹¹⁶ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 51, 138.

¹¹⁷ Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 368.

¹¹⁸ Цит. за: Бажан О., Золотарьов В. Командир «Великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський). *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII–XXIX. С. 160.

¹¹⁹ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 161–164.

¹²⁰ Там само. Спр. 530. Арк. 27.

¹²¹ Там само. Спр. 533. Арк. 97, 104.

¹²² Там само. Ф. Р-7641. Оп. 4. Спр. 318. Арк. 105.

Соломоновича, пом[ічника] директора педінституту та Величко Миколу Григоровича, який працює комендантом педінституту»¹²³. Під час повторного розслідування справи у 1956 р., коли О. Гуріна допитували як свідка, він пояснив, що після арешту в 1938 р. його помістили до камери з раніше заарештованими. Ті почали переконувати його, що під час допитів усе потрібно визнавати, інакше буде лише гірше. Під впливом таких розмов О. Гурін підтвердив на допиті все, що вимагав слідчий, визнав себе учасником вигаданої організації та назвав осіб, яких «завербував». Насправді усе це було вигадкою — він нікого не вербував. Згодом О. Гурін відмовився від своїх попередніх свідчень. Після цього слідчі почали вимагати, щоб він визнав свою участь уже в іншій — шпигунсько-диверсійній — організації. Але й на це він не погодився. У березні 1939 р. О. Гуріна було звільнено з-під варті. На запитання про те, чи застосовували до нього фізичний тиск, той свідчив, що його не били, і про побиття в камерах ніхто не говорив. Проте в лазні він бачив на тілі співкамерника Закордонця сліди від побоїв¹²⁴. Йосип Закордонець був заарештований 15 квітня 1938 р., а в листопаді того ж року засуджений до розстрілу. У березні 1939 р. його справу було направлено на дослідження. 17 жовтня того ж року за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР Й. Закордонця вислали на 5 років до Казахстану¹²⁵.

Д. Штрайхер, 1903 р. н.¹²⁶, був виключений з партії за хабарництво¹²⁷. 3 жовтня 1936 р. обіймав посаду помічника директора СумДПП з адміністративно-господарських питань¹²⁸. Відомостей про його арешт не виявлено. Із 25 березня 1938 року він перебував у селі за дорученням МПК¹²⁹, а після повернення знову виконував свої службові обов'язки. Звільнений наказом Л. Гаркуші від 10 лютого 1940 року у зв'язку з переходом на іншу роботу¹³⁰. Також не виявлено жодних відомостей про арешт М. Величка, що ще раз доводить, що так звана організація була сфабрикована органами НКВС. Д. Штрайхер не згадується в інших свідченнях, тому можна припустити, що між ним та О. Гуріним були напружені або конфліктні стосунки. Це припущення ґрунтується на тому, що в 1936 році О. Гурін відповідав за будівництво нового студентського гуртожитку¹³¹ й ремонт

наявних приміщень, а Д. Штрайхер, можливо, не забезпечив належного використання коштів на фінансування робіт¹³² і був причетний до розкрадання майна. Такі випадки відомі й з інших справ. Так, учитель с. Біловоди тодішнього Миропільського району Терентій Міщенко, репресований як учасник вигаданої повстанської націоналістичної організації, у свідченнях від 23 грудня 1938 р. зазначав, що мав конфлікт із директором школи Павлом Токаревим. Після арешту П. Токарев визнав себе учасником антирадянської організації та заявив, що нібито завербував до неї Т. Міщенка. Насправді жодної організації не існувало. За словами Міщенка: «Мені відомо від обвинуваченого Підлущького, який сидів в одній камері з Токаревим і Цируликом, що Токарев і Цирулик у камері радилися, на кого дати свідчення, ніби їх завербували до к/р організації, при цьому згадували і мене»¹³³.

Григорій Ковальов, який у 1938 р. був заарештований в іншій справі, також визнав себе учасником військово-повстанської організації, до якої, за його словами, він нібито завербував Віктора Власенка та Петра Бурлаку. Однак під час повторного допиту в січні 1939 р. Ковальов стверджував, що під впливом розмов у камері, де говорили, що на слідстві необхідно називати людей, нібито завербованих до організації, він вирішив дати свідчення проти невинних і нічим не скомпрометованих осіб. Насправді жодної організації не існувало. Репресований П. Бурлака на допиті 24 квітня 1938 р. визнав себе учасником військово-повстанської організації, до якої його начебто завербував Г. Ковальов. Але 16 січня 1939 р. він відмовився від попередніх свідчень, заявивши, що ніколи не був завербований до жодної контрреволюційної організації і не був учасником жодного повстанського угруповання. Мотиви свого початкового визнання П. Бурлака також пояснив впливом розмов у камері¹³⁴.

Отже, колишні білогвардійці зазнали переслідувань з боку радянської влади в 1920-1930-х роках. Вони перебували на особливому обліку органів безпеки, їхня діяльність на території Сумщини ретельно контролювалася каральними органами, що відображає політичну напруженість цього періоду. Маючи компрометуючі матеріали на колишніх учасників білого руху, органи ДПУ / НКВС залучали їх до агентурної роботи. Мережа інформаторів давала змогу отримувати відомості про підозрілих осіб і потенційних «ворогів». Репресивна політика, спрямована на виявлення «ворогів» через облік

¹²³ Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 124.

¹²⁴ Там само. Спр. 533. Арк. 34–37.

¹²⁵ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1... С. 190.

¹²⁶ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 162.

¹²⁷ Там само. Спр. 42. Арк. 18.

¹²⁸ Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 241. Арк. 96.

¹²⁹ Там само. Спр. 249. Арк. 71.

¹³⁰ Там само. Спр. 252. Арк. 28.

¹³¹ Єременко Ф. Гуртожиток для студентів. *За більшовицькі кадри*. 1936. 10 лютого.

¹³² ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 356.

¹³³ Державний архів Харківської області. Ф. 6452. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 9, 9зв.

¹³⁴ Державний архів Служби безпеки України в Сумській області. Спр. П-14. Арк. 11зв., 15зв.

і діяльність мережі інформаторів, призвела до зростання страху, підозрілості та соціальної ізоляції серед населення, що, своєю чергою, змінило політичну атмосферу й механізми соціальні взаємодії в регіоні.

Подальша перспектива дослідження полягає в систематизації відомостей про інформаторів каральних органів і їхню діяльність на Сумщині шляхом опрацювання нових архівно-кримінальних справ.

REFERENCES

- Abramenko, L. (1997). *Kyiv: zhertvy represii*. T. 1. Kyiv [in Ukrainian].
- Abramenko, L. (1999). *Kyiv: zhertvy represii*. T. 2. Kyiv [in Ukrainian].
- Avtushenko, I., & Stoian, T. (2021). Represii proty viiskovosluzhbovtziv v USRR — URSR u 1920–1930-kh rr.: osoblyvosti ta naslidky [Repressions Against Servicemen in Ukrainian SSR in the 1920–1930s: Features and Consequences]. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 44–57 [in Ukrainian].
- Bazhan, O., & Zolotariov, V. (2009). Komandyr «Velykoho teroru» na Sumshchyni (Oleksii Kudrynskyi). *Sumska starovyna*. Sumy, 28–29, 156–163 [in Ukrainian].
- Bilokon, S. (2012). Seksoty yak element mekhanizmu derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 17, 40–48 [in Ukrainian].
- Boiko, M. (1988). Volyn prodovzhuie borotbu. *Litopys Volyni*. Canada. 114–119 [in Ukrainian].
- Bon, O. I. (2024). Borys Antonenko-Davydovych u fokusi uvahy radianskykh karalnykh orhaniv u 1920 rokakh [Borys Antonenko-Davydovych under Surveillance of Soviet PUNITIVE Bodies in the 1920s]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: Istorii. *Politolohiia*, 38, 7–18 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-14-38-7-18>
- Ivanushchenko, H. M. (2009). OUN-UPA in the Sumy Region: Vol. 2, Sumy [in Ukrainian].
- Koval, R., & Morenets, V. (2015). “Podiebradskyi polk” Armii UNR. Kyiv [in Ukrainian].
- Kryzhanivskyi, V. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 r. [Materials for biographic dictionary “Research and educational staff of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National University in 1952–1991] *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 6, 112–147 [in Ukrainian].
- Liaskovska, S. (2020). Spetsyfika vykorystannia konfidentsiinoho spivrobotnytstva radianskymy karalnymy orhanamy v Ukraini (1918–1934) [Specifics of the Use of Confidential Cooperation by Soviet Punishment Bodies in Ukraine (1918–1934)]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: Istorii. *Politolohiia*, 28–29, 82–98 [in Ukrainian].
- Podkur, R., & Chentsov, V. (2010). Dokumenty organov gosudarstvennoi bezopasnosti USSR 1920–1930-kh godov: istochnikovedcheskii analiz. Ternopol [in Russian].
- Riabchenko, O. (2012). *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Sambros, Yu (1988). Shchabli. Mii shliakh do komunizmu: memuari narysy. Vydavnytstvo «Suchasnist», 417 p [in Ukrainian].
- Shtepa, K., & Houtermans, F. (2000). Chystka v Rosii. Kharkiv [in Ukrainian].
- Skrypchuk, V. P. (2016). ChK–DPU Kharkivshchyni u prydushenni povstanskoho rukhu v pershi roky NEPu (1921–1923). *Naukovyi zbirnyk Poltavskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. H. Korolenka*. Serii: *Istorychna pamiat*, 34 — 35, 42–51 [in Ukrainian].
- Smolii, V. (Ed.). (2013). Vidnosyny derzhavy, suspilstva i osoby pid chas stvorennia radianskoho ladu v Ukraini (1917–1938 rr.). Vol. 2, Kyiv [in Ukrainian].
- Solovei, D. (2020). Holhota Ukrainy. Chastyna 1. Moskovsko-bolshevytskyi okupatsiinyi teror v URSR mizh Pershoiu i Druhoiu svitovoiu viinoiu. Kyiv [in Ukrainian].
- Sotnyk, O. M. (2008). *Henotsyd ukrainskoi natsii*. Sumy [in Ukrainian].
- Vasylenko, V. (2012). Represii proty uchasnykiv antybilshovytskoho rukhu v Ukraini (1917–1925 rr.): arkhivno-kryminalni spravy svidchat... *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2, 57–145 [in Ukrainian].
- Vronska, T. V. (2009). Represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini: ideolohiia ta praktyka (1917–1953 rr.). (D. thesis in history) Kyiv [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до редакції: 04.05.2025 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.10.2025 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.12.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)